

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Świadomość językowa i zachowania komunikacyjne a środowisko gwarowe

Author: Robert Mrózek

Citation style: Mrózek Robert. (2002). Świadomość językowa i zachowania komunikacyjne a środowisko gwarowe. W: H. Synowiec (red.), "W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej : księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Edwardowi Polańskiemu" (S. 544-549). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Robert Mrózek

Cieszyn

Świadomość językowa i zachowania komunikacyjne a środowisko gwarowe

Sytuacja współczesnej polszczyzny i stan świadomości językowej jej użytkowników stają się w ostatnich latach coraz częściej przedmiotem szczegółowego opisu i wnikliwej oceny. Poszukiwanie trafnej diagnozy i związana z nią refleksja jednoczy zarówno językoznawców, jak i dydaktyków. Refleksja ta – w pełnym i uogólnionym kształcie – obejmuje wszystkie niemal komponenty analityczno-diagnostyczne, dyktowane przez zróżnicowaną w swym skomplikowaniu współczesną rzeczywistość językową. Współzależnymi składnikami owej rzeczywistości są: świadomość językowa członków określonej wspólnoty komunikatywnej (ogólnonarodowej, regionalnej, lokalno-środowiskowej, grupowej), ich zachowania językowo-komunikacyjne oraz różnorodne wytwory tych zachowań – teksty (zróżnicowane gatunkowo, treściowo, formalnie, reprezentujące różne stopnie spójności strukturalnej i semantycznej), rozumiane także jako wykrystalizowane w życiu społecznym schematy czy wzorce działań językowych o mniej lub bardziej zdeterminowanej budowie, szerzej zaś – jako językowe wytwory kultury¹.

Praktyczna realizacja różnorodnych tekstów, z pełną świadomością celów komunikatywnych w określonych sytuacjach oficjalnych i nieoficjalnych, wymaga aktywizowania wiedzy językowej i wiedzy o świecie. Umiejętność konstruowania oraz interpretowania spójnych treściowo i poprawnych formalnie wypowiedzi jest podstawową umiejętnością nadawcy i odbiorcy

¹ Zob. też: *Tekst i jego odmiany*. Red. T. Dobrzyńska. Warszawa 1996; *Tekst. Problemy teoretyczne*. Red. J. Bartmiński, B. Boniecka. Lublin 1998.

komunikatu językowego, opartego na systemie znaków i regułach ich użycia w obrębie wybranego kodu. O skuteczności aktu porozumiewania się rozstrzyga więc splot wzajemnie uwarunkowanych czynników, związanych bezpośrednio z przymiotami świadomości językowej uczestników procesu komunikacyjnego.

Do składników świadomości językowej zalicza się (choć brak jedności w odnośnych stanowiskach językoznawczych) oprócz uniwersalnej matrycy językowej, świadomościowej podstawy wszystkich języków naturalnych (podstawy procesu akwizycji języka naturalnego w sposób niekontrolowany warunkującej poznawcze i komunikacyjne funkcje języka), kompetencję językową – specyficzną dla określonego języka etnicznego, odpowiadającą za generowanie gramatycznie poprawnych struktur syntaktycznych owego języka (rekonstruowaną przez lingwistów w opisach gramatycznych), i kompetencję komunikacyjną – poszerzającą swoiście tę poprzednią o komponenty socjo-, etno- i pragmalingwistyczne, eksponujące jej rolę w dostosowaniu kształtu wypowiedzi do warunków wyznaczonych przez sytuację komunikacyjną. W ścisłym związku z tymi składnikami pozostaje poczucie językowe – ostateczny poziom zindywidualizowania świadomości (kształtowanie tego poczucia to wyrabianie odpowiednich postaw wobec faktów językowych)².

Pomijając dyskusję nad zakresem kompetencji komunikacyjnej, można przyjąć, iż kompetencja ta obejmuje określony repertuar stylów, wariantów, odmian, w tym odmian dialektalnych czy socjolektalnych, którymi dysponują użytkownicy języka, zdolni do tzw. przełączania rejestrów (kodów) w wyniku diagnozy sytuacji komunikacyjnej, świadomości celów, jakie w tej sytuacji mogą być realizowane, oraz decyzji o wyborze stosownej wersji wypowiedzi językowej. Możliwości takie wiążą się między innymi z uczestnikami dialogu, którzy wywodząc się ze środowiska gwarowego, opanowali odmianę ogólną i mogą ocenić przydatność (stosowność) sytuacyjną tej odmiany oraz gwary w akcie porozumiewania się. Nie umożliwia natomiast dostosowania wypowiedzi do zmieniającej się sytuacji komunikacyjnej (np. w wypadku zmiany kontaktu rodzinnego na kontakt oficjalny) kompetencja językowa związana wyłącznie z gwarą ludową. Wywodzący się z tego faktu cel zadań edukacyjnych określa więc kształcenie odmiany literackiej języka, w skrajnych wypadkach prowadzący do jednoczesnego tępienia innych odmian, głównie lokalnej gwary.

W ostatnich dziesięcioleciach nie tylko na obszarze polszczyzny, ale także w obrębie poszczególnych języków słowiańskich³ przeobrażeniom uległy

² Zob. T. Zgółka: *Warstwy świadomości językowej*. W: *Świadomość językowa – kompetencja – dydaktyka*. Red. E. Sękowska. Warszawa 1996, s. 13–19.

³ *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*. Red. S. Gajda. Opole 1993; por. także w tym tomie: S. Gajda: *Współczesne przemiany w polskiej sytuacji językowej*, s. 9–14.

i nadal ulegają relacje między gwarami ludowymi i językiem literackim oraz odmianami języka ogólnego. W minionym półwieczu zaszły bowiem istotne zmiany między- i wewnątrzodmianowe oraz wewnątrzstylowe. Zmienił się zakres użycia poszczególnych odmian związany z liczbą ich użytkowników, prestiż i pozycja danej odmiany w całym systemie komunikacji społecznej.

W warunkach polskich tracą swoją pozycję gwary ludowe, których użytkownicy, przemieszczając się ze wsi do miasta (np. w latach 1946–1960 falą niemal trzymilionową, a w dziesięcioleciu 1970–1980 stanowiącą 60% ogólnego przyrostu liczby ludności wielkich miast), stopniowo wyzbywają się gwary w wyniku ograniczonego awansu kulturowego i językowego. Przystawiając język ogólny, migranci współkształtują między innymi warstwę tzw. nowej inteligencji, związanej pierwotnie ze środowiskiem ludowo-gwarowym lub gwarowo-miejskim, posługującej się w istocie mieszanym kodem literacko-gwarowym (głównie w zakresie normy fonetycznej)⁴ i wywierającej znaczny wpływ na polską rzeczywistość językową, w której zjawiskiem nietrwałym okazały się także intergwary, tworzące się w środowiskach nosicieli różnych gwar na ziemiach zachodnich.

Wyraźne zmiany uwidoczniły się jednocześnie w języku literackim. Procesowi poszerzania społecznego kręgu użytkowników języka ogólnonarodowego towarzyszył proces z jednej strony różnicowania językowego niejednorodnych środowisk miejskich z ludnością napływową, posługujących się językiem ogólnym, dialektami i interdialektami, z drugiej strony zaś pogłębiania się językowej dezintegracji wiejskich wspólnot komunikatywnych, dawniej jednolitych gwarowo. Wpływało to w efekcie procesów unifikacyjnych na zanikanie odrębności regionalnych i na dezintegrację języka ogólnego w środowiskach miejskich przez wnoszenie do jego struktury prowincjonalizmów, dialektyzmów i socjolektyzmów. Zmiany w komunikacji językowej ujawniły się w zmianach i ewolucji samego systemu językowego, głównie w dziedzinie leksyki i stylistyki.

Sygnalizowane skrótowo procesy, związane z różnicowaniem się świadomości językowej użytkowników polszczyzny, nie pozostały bez wpływu na kształtowanie się normy zachowań komunikacyjnych. Symptomatycznym zjawiskiem w ich współczesnych przejawach stały się postawy wyznaczone przez pragmatyczny stosunek do języka, racjonalizację tradycji językowej i stopniowe odchodzenie od wymagań estetycznych wobec języka, wskazywane wśród przyczyn kryzysu normy, zatarcia granic między normą użytkową a normą wzorcową, czego rezultatem są między innymi takie zmiany

⁴ Por. H. Kurek: *Współczesna norma fonetyczna – obowiązujący wzorzec a rzeczywistość (na przykładzie języka inteligencji)*. W: *Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków*. Red. J. Miodek. Wrocław 1999, s. 201–207.

w systemie języka, jak innowacje wyrównujące w zakresie akcentowania, modyfikacje semantyczne wyrazów inspirowane etymologią ludową, rozchwianie szyku wypowiedzi oraz naruszenie normy frazeologicznej⁵. Na niestabilność normy, dla której zasobem wzorów językowych stała się odmiana mówiona, wpłynął brak konsekwentnego opisu i kodyfikacji normy w istocie dwupoziomowej: niższego poziomu, czyli wykształcającej się w polszczyźnie ogólnej ostatniego okresu normy użytkowej (standardowej, potocznej) – odpowiadającej kontaktom i zachowaniom o charakterze nieoficjalnym (publicznym i prywatnym), preferującym instrumentalną sprawność i ekonomiczność języka, oraz normy wysokiej, czyli wzorcowej – obowiązującej w publicznych zachowaniach oficjalnych, kulturowanej przez świadomych użytkowników polszczyzny, traktujących język jako wartość autoteliczną (w tym kulturotwórczą, narodową, etyczną i estetyczną)⁶. Odnoszone do komunikacji, obie normy różnią się kryteriami oceny poprawności aktu komunikacyjnego: na poziomie normy wzorcowej ocena uwzględnia stopień udania, powodzenia zachowań, ich optymalnej skuteczności (pomijając zatem kwestię dopuszczalności jakiejś realizacji), na poziomie normy użytkowej ocena ta jest znacznie uproszczona i dotyczy wystarczalności oraz doraźnej skuteczności zachowań; różni to obie normy także pod względem zasięgu: powszechność można łączyć raczej z normą drugą, elitarność – z pierwszą⁷.

Konsekwencje przypomnianego stanu rzeczy uwidoczniły się w formach i metodach działalności kulturalnojęzykowej oraz dydaktycznej, odzwierciedlając z jednej strony rozwój świadomości teoretycznej wśród językoznawców normatywistów, unikających rozstrzygnięć kategorycznie-nakazowych, z drugiej zaś – ograniczenia dydaktyczne w zakresie dbałości o normę wysoką polszczyzny i zachowań komunikacyjnych. Odpowiednie bowiem rozstrzygnięcia „poprawnościowe” i działania dydaktyczne uzależnione są w rzeczywistości od wyboru normy. Wybór ten zaś determinuje w praktyce każdorazowo konkretna sytuacja socjolingwistyczna i związane z nią intencje komunikatywne, a nadto uwarunkowania środowiskowe, profesjonalne oraz obowiązujące konwencje.

Szczególną specyfiką komplikacji owych uwarunkowań nacechowane są środowiska gwarowe. Efektem sygnalizowanych już zjawisk społecznych i procesów językowych jest zróżnicowany stan zachowania gwar na obszarze

⁵ Zob. A. Cegieła: *Kryzys słowa rodzi się na rozstajach...* W: *Opisać słowa*. Red. A. Markowski. Warszawa 1992, s. 22–31.

⁶ Por. A. Markowski, H. Satkiewicz: *Kultura języka w powojennej Polsce*. W: *O zagrożeniach i bogactwie polszczyzny*. Red. J. Miodek. Wrocław 1996, s. 23.

⁷ Zob. A. Cegieła: *Norma wzorcowa i norma użytkowa komunikacji we współczesnej polszczyźnie*. W: *O zagrożeniach...*, s. 25–33.

polszczyzny⁸ oraz znaczne w związku z tym zróżnicowania terytorialno-środowiskowe co do obecności gwary lub jej elementów w zachowaniach komunikacyjnych. „Ogólnie lepiej właściwości gwarowe zachowują się na peryferiach, gorzej w centrum kraju. Najlepiej zachowanym dialektem jest kaszubski, dość dobrze – śląski, a z gwar najmniej zmieniona jest gwara podhalańska. Kaszubi, Ślązacy i Górale zachowują swoją gwarę świadomie, nie wstydzą się jej. W większości regionów używanie gwary ogranicza się do kontaktów rodzinnych i z najbliższym otoczeniem, i to przeważnie ludzi starszych”⁹. To uogólnione, skrótowe ujęcie sygnalizuje podstawowe determinanty zachowań gwarowych: geolingwistyczne, demograficzne, socjologiczne i psychologiczne. W środowiskach autochtonicznych ich splot i zagęszczenie intensyfikują elementy fakultatywne, związane z lokalną tradycją komunikatywną i jej wpływem na żywotność odpowiednich komponentów dialektalnych – z jednej strony, z drugiej zaś – z dużym zróżnicowaniem indywidualnych i grupowych postaw uczestników różnorodnych aktów porozumiewania się wobec możliwości wprzegania tych komponentów w strukturę dialogu.

Skalę owych różnic wyznaczają postawy biegunowo przeciwstawne w obrębie gwarowych wspólnot komunikatywnych (regionalnych, lokalnych, środowiskowych – w tym młodzieżowych). Jeden ich kraniec wytyczają aspiracje grup etnoregionalnych – Kaszubów i Ślązaków – do podniesienia swoich dialektów do statusu języka standardowego¹⁰. Aspiracje te znajdują oparcie w „postawie naturalnej” wobec języka (lokowanej obok takich, jak puryzm, perfekcjonizm, liberalizm czy indyferentyzm językowy)¹¹, związanej z przestrzeganiem tzw. normy naturalnej, nieskodyfikowanej, ale mocno uświadamianej, przekazywanej zwyczajowo, w określonej grupie, w której język jest traktowany jako integralna wartość zachowania społecznego, wartość tak naturalna, że niepodlegająca dyskusji. Inne i odrębne interpretacyjnie zjawisko ilustruje sytuacja komunikatywna polskiej mniejszości na Zaozliu w Czechach, która w pogranicznym środowisku multilingwalnym gwary zachodniocieszyńskie awansowała do rangi języka potocznego w codziennej komunikacji¹².

⁸ Por. też między innymi: M. Kuc a ł a: *Terytorialne zróżnicowanie polszczyzny*. W: *O zagrożeniach...*, s. 163–169; S. Ga ł a: *Kierunki zmian w gwarach polskich (zarys problemu)*. W: *Kultura – Język – Edukacja*. Red. R. Mrózek. T. 3. Katowice 2000, s. 129–138.

⁹ M. Kuc a ł a: *Terytorialne zróżnicowanie...*, s. 163–164.

¹⁰ Por. W. Luba ś: *Europejski językowy globalizm i etnonacjonalny separatyzm oraz J. Treder, E. Breza: Sytuacja sojolingwistyczna kaszubszczyzny*. W: *Kultura – Język – Edukacja...*, s. 87–103, 139–166.

¹¹ Por. A. Markowski: *Postawy użytkowników wobec języka*. W: *Mowa rozświetlona myślą...*, s. 15–32; o świadomości współczesnych Polaków zob. też I d e m: *Polszczyzna końca XX wieku*. Warszawa 1992, s. 198–214.

¹² Zob. R. Mrózek: *Z badań nad polszczyzną śląską polsko-czeskiego pogranicza*. W: *Śląsk w badaniach językoznawczych: badanie pogranicza językowo-kulturowego polsko-czeskiego*. Red. I. Nowakowska-Kempna. Katowice 1993, s. 55–58.

Na przeciwstawnym krańcu kumulują się świadome postawy częściowej lub całkowitej rezygnacji z gwary jako środka porozumiewania się z najbliższym otoczeniem. W większości bowiem środowisk wiejskich (w skali ogólnopolskiej) powszechne jest zjawisko wyższego wartościowania języka ogólnego niż gwary¹³; jedynie wspomniani mieszkańcy Kaszub, Śląska i Podhala oceniają swój macierzysty język jako równorzędny polszczyźnie ogólnej lub nawet „lepszy” niż polszczyzna ogólna. Kompetencja w zakresie polszczyzny standardowej jest jednak zróżnicowana, a niejednokrotnie ograniczona. Chociaż najmłodszy mieszkańcy wsi mają deklaratywnie najbardziej krytyczny stosunek do gwary, w praktyce komunikacyjnej nie zawsze są w stanie całkowicie wyzbyć się naleciałości związanych z prymarnym kodem gwarowym, ponieważ nie są w pełni świadomi wszystkich różnic dzielących język ogólnonarodowy i gwary. Znaczna część reprezentantów tego środowiska posługujących się kodem gwarowo-literackim nie ma opanowanej ani gwarowej, ani ogólnopolskiej kompetencji językowej¹⁴.

Stan taki, choć wielorako determinowany i zmienny, wyznacza między innymi cele i zakresy zadań dydaktycznych. Współczesna dynamika przemian rzeczywistości komunikacyjno-językowej odwołania potrzebę określenia nowej strategii w sferze językowej edukacji¹⁵. Jeżeli się przyjmie, że wzorcowe zachowania językowe wymagają kompetencji komunikacyjnej (wiedzy wyraźnej oraz kompetencji pragmatycznej) i że warunkiem koniecznym zachowań użytkowych jest sprawność, to szkoła, koncentrując się na kształceniu sprawności językowej, nie może rezygnować z kształcenia i świadomościowego kształtowania normy wysokiej, wzorcowej, z programowego pokazywania jej instrumentalnych i kulturotwórczych walorów oraz możliwości, jakie stwarza użytkownikom stosowanie jej w życiu publicznym.

¹³ Por. między innymi H. Kurek: *Metodologia socjolingwistycznego badania języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*. Kraków 1990; R. Kucharzyk: *Gwara w ocenie jej użytkowników*. „Język Polski” 2001, z. 1–2, s. 98–103.

¹⁴ Por. E. Polański, H. Synowiec: *Badania nad językiem uczniów i jego zróżnicowaniem*. W: *Kultura – Język – Edukacja*. Red. R. Mrózek. T. 1. Katowice 1995, s. 167–175; E. Polański: *Słownictwo uczniów. Problemy, badania, wnioski*. Warszawa 1982; H. Synowiec: *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym. Problemy, badania, konsekwencje dydaktyczne*. Katowice 1992; H. Kurek: *Kompetencja i świadomość językowa dzieci wiejskich*. W: *Świadomość językowa...*, s. 37–42.

¹⁵ Por. też R. Mrózek: *Od edukacji lingwistycznej do lingwistyki edukacyjnej (kilka wstępnych uwag)*. W: *Kultura – Język – Edukacja...*, T. 1, s. 177–184; Idem: *Wprowadzenie*. W: *Język w przestrzeni edukacyjnej*. Red. R. Mrózek. Katowice 2000, s. 5–8.